

Т. М. Нераденко

ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХІВ БУГОР В ПРАЦЯХ Д. Я. ТЕЛЕГІНА І ЗА СУЧАСНИМИ ДАНИМИ

У публікації йдеться про дослідження матеріалів Молюхового Бугра із розкопок В. М. Даниленка 1955—1956 рр. у монографіях та наукових виданнях Д. Я. Телегіна 1960—1990-х рр., а також — про основні результати розкопок поселення автором у 1992—2019 рр.

Ключові слова: Молюхів Бугор, неоліт, енеоліт, дніпро-донецька культура, середньостогівська культура, дерейвська культура, молюховобугорська група пам'яток.

Поселення Молюхів Бугор розташоване в однойменному урочищі, яке знаходиться в заплаві річки Тясмин на північ від села Новоселиця Чигиринського р-ну Черкаської області. Розміщується воно на піщаній дюні, яка має вигляд неправильного гострокутного трикутника, витягнутого майже точно з півдня на північ, його довжина дорівнює близько 90 м, ширина основи — близько 60 м. Поселення у 1950 р. відкрив О. І. Тереножкін, у 1955 р. оглянула Є. Ф. Покровська, у 1955—1956 рр. розкопував В. М. Даниленко, у 1987 р. оглянув автор, у 1988 р. — О. М. Титова та В. Ю. Коєн, з 1992 р. досліджує Т. М. Нераденко (Нераденко 2017, с. 9—12).

Матеріали із розкопок поселення зразу ж привернули увагу Д. Я. Телегіна, адже поселення дало нові та яскраві знахідки доби неоліту та енеоліту, які дуже цікавили археолога.

В працях Д. Я. Телегіна 1960—1990-х рр. були використані в основному матеріали із розкопок В. М. Даниленка 1955—1956 рр. та розвідки О. М. Титової та В. Ю. Коєна 1988 р.

В монографії «Дніпро-донецька культура. До історії населення епохи неоліту — раннього металу півдня Східної Європи» 1968 р. архео-

лог подав карту поширення пам'яток дніпро-донецької культури та опис до неї. Серед поселень другого періоду знаходимо і поселення Молюхів Бугор (Телегін 1968, рис. 1, с. 10, 11).

Ще раз неолітичне поселення на Молюховому Бугрі згадується в книзі в ході характеристики пам'яток черкаської локальної групи, яка виділяється археологом на другому етапі розвитку дніпро-донецьких племен і якій було властиве деяке відставання в порівнянні з більш південними надпорізько-приазовськими територіями (Телегін 1968, с. 83, 84).

В монографії «Середньостогівська культура епохи міді» 1973 р. також знаходимо Молюхів Бугор серед поселень, позначених на карті поширення пам'яток середньостогівської культури (Телегін 1973, рис. 3). В першому розділі, присвяченому відкриттю і дослідженню середньостогівських пам'яток, зазначається важливість поселення Молюхів Бугор як пам'ятки, яка разом з іншими є хронологічним рубежем, за яким починається ранньоямна культура, та пам'ятки, яка знаходиться на північній межі поширення середньостогівських пам'яток і фіксує помітні культурні контакти між трипільським та середньостогівським населенням (Телегін 1973, с. 6, 12—14).

Археологічні матеріали з Молюхового Бугра широко використані також у розділі IV «Кераміка», в якому археолог подає класифікацію глиняних горщиків середньостогівської культури, поділяючи їх на два керамічних класи — А і В. В класі А виділяється 5 основних типів, серед яких глиняні гостродонні горщики Молюхового Бугра належать до 4-го дерейвського типу, а плоскодонні невисокі горщики з поселення складають окремий 5-й молюхівський тип. Горщики цього типу мають рівні невисокі вінця,

прикрашені відбитками гребінця або шнура, а його поява в північних пунктах поширення середньостогівської культури є, очевидно, результатом контактів з населенням трипільської культури (Телегін 1973, с. 87—89).

Керамічний матеріал з Молюхового Бугра використовується археологом і в ході характеристики основних елементів орнаменту та поширення їх на різних типах горщиків. Зазначається значне поширення гусеничного і шнурового орнаменту на посудинах дереївського і молюхівського типів, причому на Молюховому Бугрі, за підрахунками археолога, цей орнамент складає 40 %, окрім нього відомі гребінець і ямки-наколи (Телегін 1973, с. 96—101, 119, 120).

Археологічні матеріали Молюхового Бугра із розкопок В. М. Даниленка привертають увагу дослідника і в ході вивчення періодизації та хронології пам'яток середньостогівської культури, при цьому матеріали Молюхового Бугра віднесені до II (шнурового) періоду в розвитку середньостогівської культури та датуються першою половиною III тис. до н. е. При цьому вирішальне значення для встановлення абсолютного віку енеолітичних матеріалів Молюхового Бугра мають фрагменти трипільської кераміки етапу СІ Трипілья, виявлені В. М. Даниленком у верхньому горизонті поселення (Телегін 1973, с. 122—125).

І нарешті, в монографії широко використані результати дослідження остеологічних матеріалів із розкопок Молюхового Бугра, здійсненого В. І. Бібіковою. Зазначається переважання в свійському стаді кісток коня, які складають 59 %, та переважання кісток диких тварин в порівнянні зі свійськими — 70 проти 30 %. Перший факт становить своєрідне явище в енеоліті Європи. Другий є відображенням природно-економічної ситуації, коли в північній смузі лісостепової зони Середнього Подніпров'я були більш сприятливі умови для полювання, серед яких — наявність лісів, сусідство з мисливсько-рибальськими племенами пізнього неоліту (Телегін 1973, с. 131—142).

Матеріали Молюхового Бугра в цілому та окремі знахідки з поселення Д. Я. Телегіна і в подальшому неодноразово використовував у своїх працях. Зокрема, плоскодонний енеолітичний горщик із розкопок В. М. Даниленка, як тип посуду найпізнішого, молюхівського, етапу середньостогівської культури приводиться як аналогія для доказу своїх датувальних у двох працях 1987 і 1991 рр., присвячених культурній приналежності та датуванню енеолітичних випростаних поховань Степового Подніпров'я та неолітичних могильників маріупольського типу (Телегін 1987, с. 22, 23; Телегін 1991, с. 49, 50).

В науковому виданні «Поселення днепродонецької етнокультурної общности епохи неоліта» 1998 р., підготовленому Д. Я. Телегіним разом з О. М. Титовою, серед поселень II розвиненого етапу дніпро-донецької етнокультурної спільності епохи неоліту на карту занесено поселення Молюхів Бугор під № 90 (Телегін, Титова 1998, рис. 4: с. 10, 11). Воно належить до 200 пам'яток киево-черкаської культури, яка датується першою половиною — третьою чвертю IV тис. до н. е. (Телегін, Титова 1998, с. 23, 24).

В розділі V, де поданий географічний показник поселень та їх стисла характеристика по областях України, Білорусі, Росії, серед пам'яток Черкаської обл. поблизу села Новоселиця Чигиринського р-ну вказуються два поселення — в урочищах Молюхів Бугор і Тетянчине. Дається стисла інформація про поселення згідно досліджень О. І. Тереножкіна і В. М. Даниленка 1955—1956 рр. та обстеження О. М. Титової і В. Ю. Коєна 1988 р. Констатується факт руйнування пам'ятки (Телегін, Титова 1998, с. 110).

Нарешті, у книзі «Среднепалеоліт и новоданиловская культуры энеолита азово-черноморского региона: археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников» 2001 р., яка була підготовлена Д. Я. Телегіним разом з А. Л. Нечитайло, І. Д. Потехіною, Ю. В. Панченком, опубліковані дві радіовуглецеві дати енеолітичного періоду Молюхового Бугра (розкоп I, прирізка 2а, глибина 40—50 см): cal BC 4171 ± 107 і 4084 ± 102 (Телегін і др., 2001).

Із 1992 р. розкопки поселення здійснюються автором статті. У 2017 р. вийшла монографія «Молюхів Бугор» (Нераденко 2017). І якби сьогодні Дмитро Якович Телегін був з нами, він неодмінно використав би в своїх працях результати і цих розкопок. Основні з них представлено нижче.

За час наших розкопок було досліджено 1650 м² площі давнього поселення та з'ясовано, що на його території люди мешкали у різні періоди — неоліт, енеоліт, бронза, ранньозалізний вік, новий час. Але як пам'ятка археології Молюхів Бугор цікавий як поселення доби неоліту та енеоліту, адже інші історичні періоди представлені переважно випадковими знахідками із верхнього зруйнованого культурного горизонту.

В ході розкопок нами було виявлено такі об'єкти: «рів», який оперізував підвищену частину поселення, поділяв її на дві ділянки, прямував на північ поселення до пониженої заплави та виконував певну захисну та господарську функції; «стовпи» в понижених частинах піщаної дюни, на заході та півночі поселення, що були, вірогідно, основою легких конструкцій над водою; 44 господарські ями різних історичних періодів — неоліту, енеоліту, ранньозалізного віку, нового часу; 4 об'єкти підвальної форми, ледве заглиблених у материк, які могли бути залишками легких куренеподібних жител

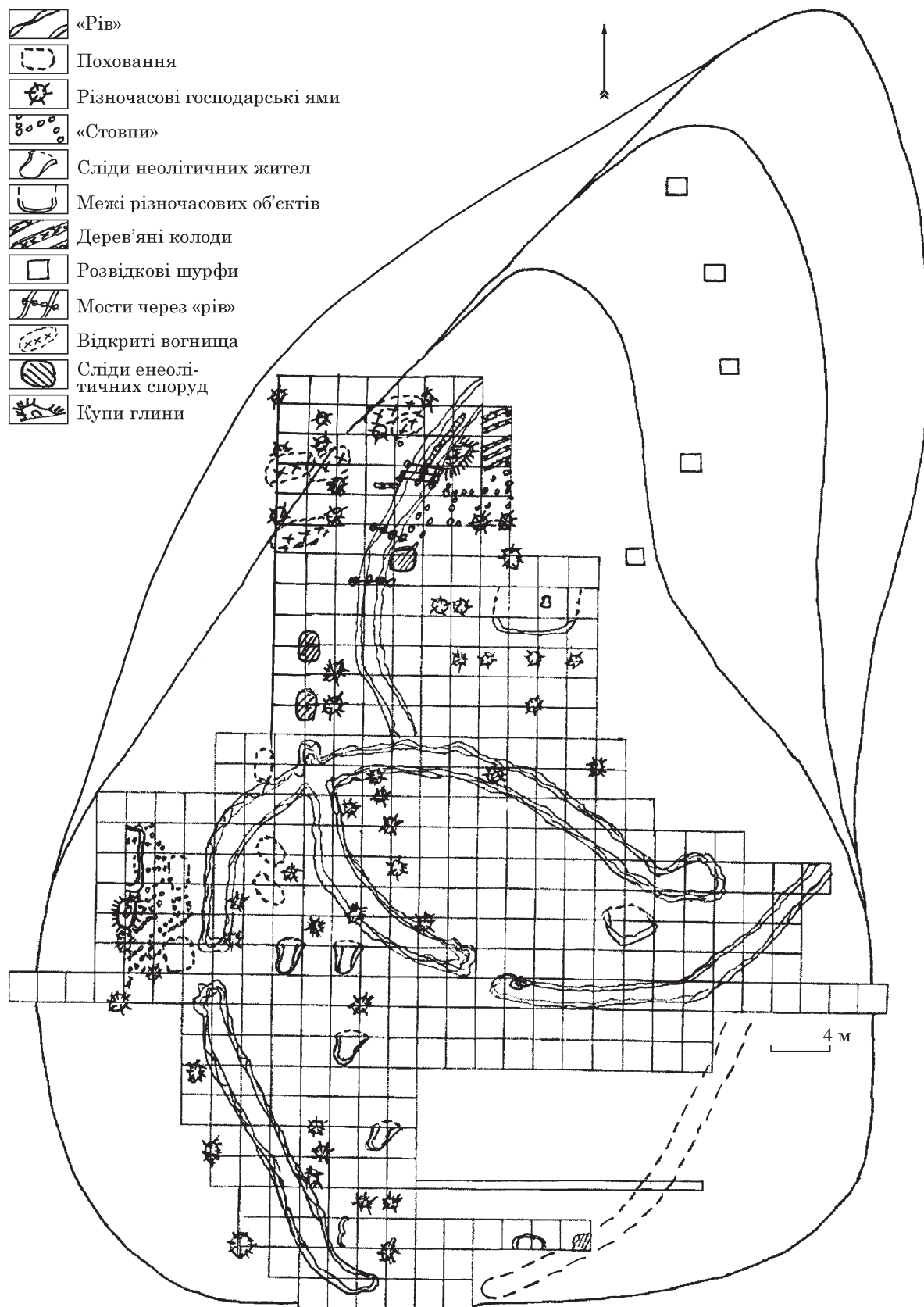


Рис. 1. Об'єкти Молохового Бугра (на сітці квадратів 2 × 2 м) за розкопками Т. М. Нераденко в 1992—2019 рр.

доби неоліту; 6 давніх поховань різних історичних періодів — енеоліту, бронзи; великий житлово-господарський комплекс доби пізнього енеоліту на півночі поселення (рис. 1).

В ході розкопок знайдено численний археологічний матеріал — понад 108000 знахідок, які представляють такі основні категорії, як керамічний комплекс, крем'яний інвентар,

кам'яний інвентар, вироби з кістки та рогу, вироби з міді, інші знахідки. Знайдено величезний остеологічний матеріал, який складає понад 172000 кісток диких та свійських тварин, гризунів, черепах, птахів, риб, молюсків тощо.

Результати розкопок та дослідження знайдених матеріалів дозволяють нам зробити певні узагальнюючі висновки.

У добу неоліту на Молюховому Бугрі існувало щонайменше три різночасові поселення (Нераденко 2017, с. 469—471).

Найранніше поселення пов'язується з групою кераміки Н-І з домішками крупнотовченої трави і прокреслено-гребінцевою орнаментациєю, що характеризує період Іб у розвитку черкаського варіанту киево-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільності, який сьогодні датовано за *cal BC* в межах 5550—5050 рр. до н. е. (Котова 2015, с. 50). Швидше за все, її поява на Молюховому Бугрі пов'язана з проникненням в Середнє Подніпров'я племен бузького варіанту буго-дністровської культури другого періоду (самчинської чи савранської фаз), які принесли з собою характерні гончарні технології (рослинна домішка, використання графіту) і традиції (форми посуду, прокреслену орнаментацию). Дослідники неолітичних культур України одностайні в тому, що міграція частини буго-дністровського населення з території Південного Бугу в Середню Наддніпрянщину сприяла формуванню та розвитку черкаського варіанту киево-черкаської культури з такими пам'ятками, як Бузьки, Пищики, Мутихи, Байбузи, Молюхів Бугор та ін. (Даниленко 1969, с. 191, 192; Телегін 1968, с. 192; Титова 1990, с. 30; Котова 2002, с. 32; 2015, с. 47—49; Товкайло, 2005, с. 42 та ін.). Окрім сильного впливу буго-дністровських традицій, в кераміці групи Н-І відчувається деякий вплив ранньої азово-дніпровської та, можливо, нижньодонської (горизонтальний гребінцевий зигзаг, гребінцеві відбитки у т. зв. «крокуючої» манері, ін.) культур (Котова 2002, с. 32; 2015, с. 49).

Серед радіовуглецевих датувань матеріалів Молюхового Бугра одне (6340 ± 80 BP, 5332 ± 83 *cal BC*, Ki-7996), відповідаючи цьому періоду, дає нам датування найранішого неолітичного поселення в межах 5400—5250 рр. до н. е. (таблиця).

Друге неолітичне поселення пов'язане з переходом від першого до другого етапу в розвитку черкаського варіанту киево-черкаської культури, який відноситься до кінця VI — початку V тис. до н. е., коли відбувалася міграція дніпро-донецьких племен з Лівобережжя на Правобережжя Дніпра та поширення з ними нових гончарних технологій і традицій, запозичених від більш східних племен Середнього Дону (Котова 2015, с. 51). Кераміку цього поселення характеризує група Н-І/II, яка зберігаючи старі гончарні традиції (рослинна домішка, прокреслений і гребінцевий орнамент, ін.), вже

має помітний вплив нових гончарних традицій (домішка піску, орнаментация зубчастим штампом і трикутними наколами, ін.). Серед радіовуглецевих датувань Молюхового Бугра дві дати (6110 ± 80 BP, 5074 ± 117 *cal BC*, Ki-7798; 5905 ± 70 BP, 4787 ± 90 *cal BC*, Ki-6728) фіксують існування цього поселення в період 5100/5050—4800 рр. до н. е. Можливо, що в цей період існувало два окремих неолітичних поселень: раніше — 5100—5000 рр. до н. е. з керамікою групи Н-І/II, яке відображало перехід від першого до другого етапу в розвитку черкаського варіанту киево-черкаської культури; пізніше — 5000—4800 рр. до н. е. з керамікою групи Н-II, яке відображало вже розвиток племен другого етапу черкаського варіанту киево-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільності. Виходячи з того, що кераміка групи Н-І/II за своєю орнаментациєю та стратиграфічним положенням в неолітичному культурному горизонті знаходиться ближче до кераміки групи Н-II, можна запропонувати зміну одного поселення іншим.

Третє неолітичне поселення на Молюховому Бугрі репрезентувало найпізніший період існування черкаського варіанту киево-черкаської культури в Середньому Подніпров'ї, нижня дата якого за Н. С. Котовою відноситься приблизно до 4250 р. до н. е. (Котова 2002, с. 33). Це поселення представлено групою кераміки Н-II з домішками піску і гребінцево-накольчастою орнаментациєю, поруч з якою виявлені знахідки фрагментів імпортової трипільської канельованої кераміки, аналогії яким ведуть до трипільських поселень різних варіантів східнотрипільської культури Борисівка, Печери, Красноставка, Зарубинці, Березівка та інших, що належать до різних локальних варіантів східнотрипільської культури (південнобузького, буго-дніпровського, середньо бузького) та відносяться до заключних фаз Раннього — початку Середнього Трипілья (VI/VI—VII). Саме на цей час, на думку вчених, припадає початок перших контактів трипільських племен і носіїв степових культур — пізніх дніпро-донецьких і ранніх середньостогівських племен (Даниленко 1959, с. 13, 14, 1969, с. 225; Збеневич 1989, с. 200; Телегін 1968, с. 192—194; Цвек 1989, с. 109, 110; Мовша 2003, с. 165, 166, ін.).

Серед радіовуглецевого датування Молюхового Бугра є одна дата (5425 ± 80 BP, 4257 ± 90 *cal BC*, Ki-7995), яка фіксує існування цього неолітичного поселення, а також початок тісних контактів з трипільцями буго-дніпровського регіону. Це найпізніше неолітичне поселення на Молюховому Бугрі ми датуємо в межах 4350—4250/4200 рр. до н. е.

Польові дослідження засвідчили, що неолітичні поселення займали південно-західну частину піщаної дюни, яка виходила до річки, що протікала тут в давнину. Їх мешканці жили, вірогідно, у легких куренеподібних жит-

Синхроністична таблиця абсолютних дат Молюхового Бугра та археологічних культур України неоліту, енеоліту, початку ранньої бронзи, роки до н. е.

Молюхів Бугор		Археологічні культури України	
Кієво-черкаська культура (Котова 2002, с. 33; 2015, с. 50, 51); дереївська культура (Котова 2013, с. 101—103, 417)		Буго-дністровська культура (Котова 2002, с. 22—24; 2015, с. 39—46); трипільська культура (Відейко 2004, с. 93—95; Котова 2013, с. 102, 103)	
Поселення з керамікою групи Н-I 5400—5250	Кієво-черкаська культура 16 періоду 5700—5150 або 5550—5050	Буго-дністровська культура, другий період	5900—5300 (за Котовою)
Поселення (можливо, два) з керамікою груп Н-I/II і Н-II 5100/5050—4800	Кієво-черкаська культура 2 періоду 5200—4250 або 5050—4250	Трипілля А	5400—4700/4600 (за Відейком)
Поселення з керамікою групи Н-II 4350—4250/4200		Трипілля ВІ	4700/4600—4300/4200 (за Відейком)
Поселення дереївської культури 4250/4200—4050	Дереївська культура 4250—3650 (нижня межа за Дереївським поселенням — 3600/3550)	Трипілля ВІ—ВІІ	4300/4200—4100 (за Відейком) 4350/4300—4200 (за Котовою)
Поселення (можливо, два) молюхово-бугорської групи 3950—3550/3500		Трипілля ВІІ	4100—3700/3600 (за Відейком) 4200—3700 (за Котовою)
		Трипілля СІ	3700/3600—3400/3200 (за Відейком) 3700—3550 (за Котовою)
		Трипілля СІІ	3400/3200—2750... (за Відейком) 3550—3100 (за Котовою)

лах підовальної форми, ледве заглиблених у материк, сліди яких виявлені в цієї частині поселення. До них тяжіли скупчення неолітичної кераміки та господарські ями: 2 — з керамікою групи Н-I, 1 — з керамікою групи Н-I/II, 4 — з керамікою групи Н-II. Причому більш раннє поселення займало меншу площу і містилося на західній околиці, а найпізніше поселення займало більшу територію, охоплюючи також центральну підвищену частину, але все одно тяжіючи до західної частини піщаної дюни. Можливо, зафіксовані тут «стовпи» були основою певної конструкції на зразок настилу для зручності виходу до води, яка підступала впритул до дюни і де міг стояти човен.

За знайденими фрагментами нам вдалося здійснити графічну реконструкцію 18 неолітичних посудин групи Н-I, 4 — групи Н-I/II, 23 — групи Н-II, які дозволили визначити набір неолітичного посуду Молюхового Бугра, що включав до себе миски, чаші, банки і горщики.

Привертає увагу переважання на Молюховому Бугрі плоскодонного посуду, адже на інших пам'ятках дніпро-донецької етнокультурної спільності переважають гостродонні горщики.

Серед основних занять неолітичних мешканців Молюхового Бугра були пастушество і мисливство. Дослідження остеологічних матеріалів О. П. Журавльовим дало співвідношення свійських та диких тварин — 59 % до 41 % за кількістю особин та 60 % до 40 % за долею у м'ясному раціоні. У свійському стаді за кількістю особин на першому місці стояв кінь (30 %), за ним йшли — свиня (26 %), бик (22 %), вівця і коза (18 %), собака (4 %). Але різниця між кількістю особин коня (7), свині (6), бика (5) і дрібної рогатої худоби (4) настільки невелика, що не дозволяє, на нашу думку, стверджувати остаточно перевагу тієї чи іншої тварини у свійському стаді неолітичних мешканців Молюхового Бугра. У дикому стаді за кількістю особин на першому місці стояв олень звичай-

ний (31,5 %), за ним йшли — бобер річковий (18,75 %), кабан, козуля звичайна і лось (по 12,5 %), тур (6,25 %), борсук (0,25 %). Знайдено також кістки гризунів, птахів, риб, молюсків. Зміни клімату та інші чинники протягом цього періоду, безумовно, диктували й певні зміни у напрямках господарства, тож для різних поселень — найранішого, середнього та найпізнішого — переважання того чи іншого виду тварин, а також переважання свійських чи диких тварин могло бути різним (Журавльов, Маркова 2000, с. 40—42; Журавльов 2008, с. 111, 249, 250; Нераденко 2017, с. 456).

Певну роль у господарстві неолітичних молюховобугорців відіграло рибальство і збиральництво, мало місце плетіння, вичинка шкіри і хутра, обробка кременю, каменю, рогу, кістки, деревини та виготовлення з них знарядь, необхідних у господарстві.

Можливо, молюховобугорці були вже знайомі з примітивним землеробством, адже, за дослідженнями Н. С. Котової, племена черкаського варіанту киево-черкаської культури в епоху неоліту вирощували пшеницю-однозернянку, ячмінь плівчастий, ячмінь голозерний, а нові культури — горох, просо, пшениця м'яка — були, вірогідно, запозичені у трипільців (Котова 2002, с. 45, 46).

В цілому ж, неолітичні племена Молюхового Бугра розвивалися відповідно свого часу і їм був притаманний перехід від привласнювальних форм господарства (мисливства, рибальства, збиральництва) до відтворювальних (скотарства, землеробства). В неолітичний період Молюхів Бугор, вірогідно, був місцем більш-менш тривалого перебування невеликих родових груп або сімейних общин — основних осередків неолітичного суспільства, де ще панували ознаки первіснообщинної формації.

У добу енеоліту за результатами наших розкопок на Молюховому Бугрі існувало щонайменше два поселення (Нераденко 2017, с. 471—474).

Виникнення першого поселення пов'язане з приходом в Потясминня енеолітичних племен дереївської культури середньостогівської історико-культурної спільності, які зустріли тут пізньонеолітичні племена черкаського варіанту киево-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільності. Сприймавши від них певні культурні традиції (окремі елементи орнаменту глиняного посуду, певні види крем'яних знарядь, налагоджені зв'язки з трипільцями та інше), нові мешканці Молюхового Бугра почали виготовляти глиняний посуд з домішкою товченої черепашки, який на поселенні підрозділяється на дві групи за якістю суглинку — Е-I (з пористим буруватим тістом, в якому черепашки складали до 30 % маси) та Е-II (з щільним світло-сірим тістом, яке мало 10—20 % черепашок та значний вміст глинистих пилових частинок). Щодо орнаментатії, то

в обох групах переважає гусенично-шнурова орнаментатія.

Перше поселення існувало у добу середнього енеоліту та датується в межах 4250/4200—4050 рр. до н. е. (Нераденко 2017, с. 211). Його абсолютне датування визначається не лише за радіовуглецевим аналізом, а й за трипільськими керамічними імпортами, знайденими в ході розкопок — фрагментами сіро-вохристих чи жовто-коричневих посудин без орнаментатії (за усним визначенням О. В. Цвек) і, можливо, кухонних горщиків з черепашками у тісті та характерними розчосами по горловині. Вони засвідчують подальший розвиток мирних взаємовигідних зв'язків молюховобугорців зі східнотрипільськими племенами межиріччя Південного Бугу і Дніпра. В цей час (періоди VI—VII, початок або перша половина VII Трипільля), окрім культурного аспекту вони вже мали і економічний, адже трипільці і дереївці мали різну направленість відтворювального господарства.

Друге енеолітичне поселення існувало на Молюховому Бугрі за радіовуглецевим датуванням в межах 3950—3550/3500 рр. до н. е. (Нераденко 2017, с. 211). Воно відноситься вже до пізнього енеоліту та відображає самотність енеолітичної культури, яка знаходить своє вираження в існуванні окремої Молюховобугорської групи пам'яток, що сформувалася в Потясминні на основі дереївської культури при значному впливі сусідніх трипільських культур періодів VII (друга половина) і CI (Котова 1996, с. 170). За знахідками Молюхового Бугра (фрагментами розписних посудин і кухонних горщиків, фрагментами зоо- і антропоморфної пластики (рис. 2), відреставрованим культовим горщиком з 4 стилізованими жіночими голівками, переосмисленням культурних впливів, які знайшли відображення у плоскодонності посуду, наявності виступів-наліпів і ручок-вусок, виготовленні антропоморфної пластики з трипільськими рисами) в цей час з молюховобугорцями найбільше контактує трипільське населення томашівської групи етапів VII—CI і косенівської групи етапу CI, культури яких мають сліди тісних контактів із середньостогівськими племенами, та, можливо, попередньої небелівської групи другої половини етапу VII Трипільля. До культурно-економічних контактів, можливо, додаються й сімейно-шлюбні відносини, хоча в цілому мирне співіснування могло чергуватися з невеликими військовими сутичками. Зауважимо також, що у зазначений період могло існувати не одно, а два поселення в межах 3950—3700 рр. до н. е. і 3650—3550/3500 рр. до н. е., свідченням цього може бути певне групування отриманих радіовуглецевих дат у дві підгрупи та вивчення результатів польового дослідження поселення.

Матеріальна культура першого ранішого (4250/4200—4050 рр. до н. е.) поселення пред-

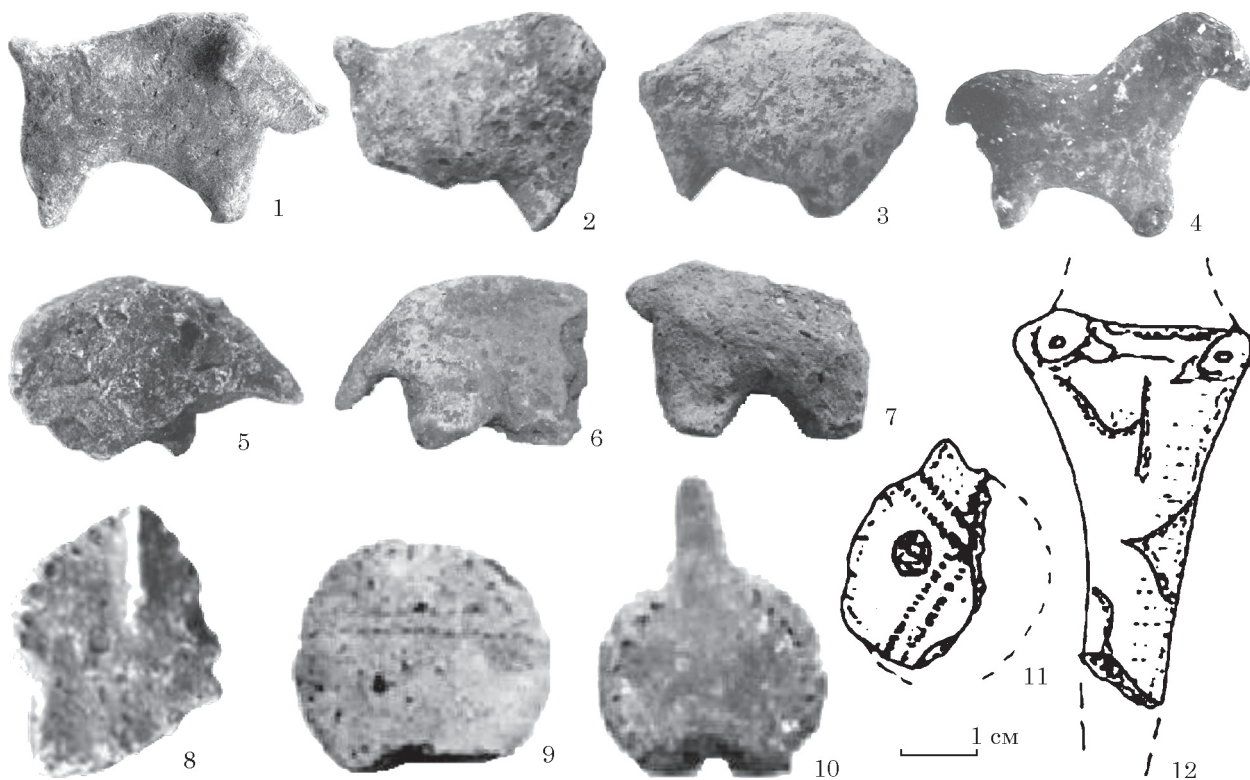


Рис. 2. Зоо- та антропоморфна пластика періоду енеоліту з Молюхового Бугра: 1, 2 — вепр; 3, 7 — зубр; 4 — кінь; 5 — черепаха; 6 — собака або бик; 8—11 — місцева антропоморфна пластика, 12 — фрагмент імпортованої трипільської статуетки

ставляє дереївську культуру середнього енеоліту. Матеріальна культура другого пізнішого (3950—3550/3500 рр. до н. е.) поселення (або двох пізніших поселень) в основі своїй теж дереївська, що має певні трипільські впливи (плоскодонність посуду, антропоморфна пластика, мідні вироби, навички землеробства, ін.) і представлена Молюховобугорською групою пам'яток пізнього енеоліту. Матеріальні комплекси зазначених поселень навряд чи суттєво відрізняються один від одного, а відокремити їх в ході польового дослідження було практично неможливо через їх перемішування, перекриття та руйнування одним іншим. Складаються вони із таких основних категорій, як керамічний комплекс, крем'яний інвентар, кам'яний інвентар, вироби із рогу та кістки, вироби з міді, інші знахідки.

Керамічний комплекс допомагають дослідити графічно реконструйовані нами 98 посудин групи Е-I (6 мисок, 1 мисочка, 6 чаш, 6 чашечок, 21 плоскодонний горщик, 27 гостродонних горщиків, 4 гостродонні кубки, 27 мініатюрних посудинок) та 12 посудин групи Е-II (4 миски, 3 плоскодонних і 5 гостродонних горщиків).

Крем'яний інвентар представлений відходами виробництва (гальки, нуклеуси, уламки, пластинчасті сколи, заготовки, сколи і луски) та знаряддями праці (скребки, ножі, сокири, долота, різці і різчики, свердла і проколки, пилки, скобелі і струги, ретушери і розвертки, ножевидні пластини з ретушованими краями,

ножевидні пластини без ретуші, вістря стріл і дротиків, ін.).

Кам'яний інвентар складають знаряддя з таких видів каменю, як кварцит, пісковик, граніт. Відомі й поодинокі сколи інших порід каменів та мінералів — роговика, слюди, меловика, сланцю, вапняку. Із кварциту виготовляли розтиральники, сокироподібні знаряддя, рибацькі грузила, різноманітні знаряддя на сколах, ін. Із пісковіку робили точильні камені різних розмірів і форм з рівною робочою поверхнею, точильні камені для заточування дротика стріл з канавками, «прасочки», робочі площини, ін. Із дрібнозернистого граніту виготовляли: ковадла — камені з рівною робочою поверхнею, які використовували в процесі виготовлення знарядь із кременю, каменю, рогу, кістки, дерева та інших робіт у господарстві та побуті; розтиральники; сокири-молоти; ін. Крупнозернистий граніт йшов на камені для вогнища.

Серед виробів із рогу знайдені молоти, мотики з отворами та без отворів, невеликі мотички, кайла, клевці, сокироподібні і теслоподібні знаряддя, муфти для тримання іншого знаряддя, посередники, заготовки для знаряддя, ін.

Кістяні вироби представлені шилами і проколками великого розміру, шильцями і дрібними проколками, кочедиками, лощами, булавками, намистинами, пронізками, амулетами-підвісками із зубів та ікл тварин, ножами на іклах кабанів, заготовками кістяних виробів, ін.

Вироби із міді складають невелику колекцію із 8 знахідок. Шість з них — ніж листовидної форми, ціла швайка квадратно-округла в перетині, 3 дуже дрібних швайки, пошкоджена швайка середнього розміру — скоріше за все, засвідчують існування культурно-економічних зв'язків мешканців поселення з трипільськими племена у добу енеоліту. За визначенням Н. В. Риндіної, наш ніж зроблений з майже чистої міді з незначними домішками свинцю, срібла, заліза і нікелю (Нераденко 2000, с. 117), а отже, за своїм хімічним складом, він дуже близький до металевих виробів Балкансько-Карпатського регіону, який був сировинною базою мідного виробництва трипільських племен (Риндіна 1971, с. 136—141). Дві інші знахідки — булавка з витим стержнем та ніж з черешком — швидше за все, відносяться до доби бронзи.

Певна різниця у господарстві поселень середнього та пізнього енеоліту добре помітна в остеологічному матеріалі, який вивчав О. П. Журавльов (Нераденко, Журавльов 2015, с. 255—257; Нераденко 2017, с. 458—460).

У свійському стаді мешканців першого поселення, яке розміщувалося на підвищеній частині та мало житла в південно-східній частині, на першому місці за кількістю особин був бик (38 %), на другому — кінь (25 %), на третьому — свиня (18 %). Інші види свійських тварин представлені: дрібною рогатою худобою (12 %), собакою (5 %), верблюдом (1 %) і котом (1 %). Вартий уваги факт переважання бика, а не коня, як вважалося раніше. У дикому стаді перше місце займає кабан (25 %), друге — козуля звичайна (19 %), третє — олень звичайний (15 %), далі — бобер річковий і лось (по 7 %), лисиця звичайна (5 %), зубр (4 %), заєць-русак і борсук (по 3 %) та інші тварини — їжак, вовк, ведмідь, тхір, кіт, лев, леопард, видра, тур (по 1—2 %). Співвідношення свійських та диких тварин становило за кількістю особин 42 до 58 %, що відображає загальну аридизацію клімату цього періоду, яка призвела до збільшення заплавлених лісів і відповідно різних диких тварин в них.

У свійському стаді мешканців другого поселення, яке в кінці свого існування було оточене «ровом», звертає увагу, насамперед, зміна загальної картини: співвідношення свійських та диких тварин становить від 55 до 45 %, зростає кількість домашніх тварин та їх доля у м'ясній їжі мешканців поселення. Це засвідчує зміну кліматичних умов в період існування пізнього енеолітичного поселення на Молюховому Бугрі, коли більш посушливий клімат сприяв зменшенню лісів та збільшенню пасовиськ, необхідних для випасу свійського стада. У свійському стаді, як і раніше, перше місце тримає бик (46 %), на другому місці стоїть кінь (20 %), на третьому — свиня (15 %) і дрібна рогата худоба (16 %). З'являється віслук. У дикому стаді пер-

шу позицію, як і раніше, займає кабан (27 %), далі йдуть козуля (18 %), бобер і лось (по 9 %), олень (7 %), тур (5 %). Інші тварини (їжак, заєць, лисиця, видра, лев, ведмідь, зубр) представлені 1—3 %.

Отже, за результатами остеологічних досліджень із наших розкопок зроблені раніше висновки про конярський характер пастушачого господарства мешканців Молюхового Бугра як у добу неоліту, так і добу енеоліту, не знаходять свого повного підтвердження. У свійському стаді неолітичних племен за кількістю особин на першому місці стояв кінь (30 %), далі йшли свиня (26 %), бик (22 %), вівця і коза (18 %), але різниця між кількістю їх особин (7, 6, 5, 4) настільки невелика, що не дозволяє стверджувати перевагу тієї чи іншої тварини. У свійському стаді на ранньому та пізньому енеолітичних поселеннях перше місце за кількістю особин посідав бик (відповідно 38 і 46 %), другу позицію займав свійський кінь (відповідно 25 і 20 %).

Привертають особливу увагу знахідки кісток свійського та лісового kota, верблюда, лева, леопарда, кам'яної куниці, видри, тхора та їжака, які не відомі серед остеологічних матеріалів інших пам'яток дерев'яної культури. Знайдено також кістки гризунів, черепах, птахів, риб, молюсків (Нераденко 2017, с. 459—460).

Як бачимо, у добу енеоліту головними заняттями мешканця поселення залишаються скотарство і мисливство (в різних співвідношеннях). Окрім цього, знахідки з поселення (рогові мотики та кам'яні розтиральники), а також відбитки на енеолітичній кераміці зерен пшениці одностернянки, пшениці-двостернянки, ячменя голозерного і проса звичайного (Пашкевич 1992, с. 185), можуть засвідчувати існування примітивного ручного землеробства, яке, як і збиральництво, риболовля та річкове полювання, грало другорядну роль у забезпеченні їжею моллюховобугорців.

Мешканці енеолітичних поселень виготовляли глиняний посуд з домішкою черепашок і переважно гусенично-шнуровою орнаментцією та випалювали його на відкритому вогнищі; займалися обробкою шкіри і хутра та виготовляли з них одяг; обробляли моренний кремій та інші породи каменю, роблячи з них необхідні знаряддя праці; мали добрі навички обробки дерева, рогу та кістки, з яких виготовляли знаряддя праці, побутові вироби, прикраси, амулети. Знали вони, без сумніву, прийом плетіння сіток та мотузок, вірогідно, були знайомі й з прядінням, для чого використовували пряслиця із стінок горщиків.

Знахідки глиняної пластики дозволяють припустити існування у них певних мисливських та скотарських культів, обожнювання та поклоніння окремим тваринам — кабану, коню, зубру, бикові, можливо, собаці й черепасі. Знахідки антропоморфної пластики (імпортової трипільської та місцевої, виготовленої під її впливом) та куль-

тового імпортного горщика з 4-ма стилізованими жіночими голівками вказують, можливо, на існування у моллюковобугорців віри в образ матері-прародительки, що була покровительською скотарства і мисливства (див. рис. 2). А культова споруда із двох пар обгорілих ріг зубра, що знаходилася перед головним виходом з поселення у бік другої підвищеної тераси, де розміщувалися ліси і пасовиська, є яскравим прикладом існування певних обрядів і ритуальних дій, призначених забезпечити вдаль полювання та добрий випас і приплід свійської худоби.

Розкопки поселення тривають. Останні роки вони зосереджені на дослідженні великого житлово-господарського комплексу на півночі поселення, який складається з двох частин, розділених «ровом» і з'єднаних між собою трьома містками. До об'єктів комплексу віднесено: «рів», заповнений відходами життєдіяльності та попелом; 15 господарських ям, 3 з яких на схід від «рову» мала по периметру вкопані «стовпи»; систему «стовпів» від певних дерев'яних конструкцій у східній частині; 3 верхніх та 2 нижніх відкритих вогнища видовженої форми у західній частині; 3 заглиблені у материк споруди, 2 з яких, вірогідно, були невеликими куренеподібними житлами (див. рис. 1).

ЛІТЕРАТУРА

- Відейко, М. Ю. 2004. Абсолютне датування трипільської культури. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. 1. Київ, с. 85-96.
- Даниленко, В. Н. 1959. Археологические исследования 1956 г. в Чигиринском районе. *Краткие сообщения Института археологии*, 8, с. 13-21.
- Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины. Главы древней истории юго-восточной Европы*. Киев: Наукова думка.
- Журавльов, О. П., Маркова, Е. В. 2000. Osteologические материалы из поселения Мольхов Бугор. *Археологические исследования в Украине 1994—1996 гг.*, с. 40-43.
- Журавльов, О. П. 2008. *Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України*. Київ: Шлях.
- Збеневич, В. Г. 1989. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Киев: Наукова думка.
- Котова, Н. С. 1996. Моллюковобугорська група. В: Гаврилюк, Н. А. (ред.). *Словник-довідник з археології*. Київ: Наукова думка с. 170-171.
- Котова, Н. С. 2002. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях.
- Котова, Н. С. 2013. *Деревская культура и памятники нижнемихайловского типа*. Киев; Харьков: Майдан.
- Котова, Н. С. 2015. *Древнейшая керамика Украины: научное издание*. Киев; Харьков: Майдан.
- Мовша, Т. Г. 2003. Головні транзитні шляхи взаємин трипільсько-кукутенських общин зі степовими культурами Дніпро-Бузького басейну. В: *Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-прес, с. 85-88.
- Нераденко, Т. М. 2000. Розкопки на Мольховому Бугрі в 1994 р. *Археологічні дослідження на Україні 1994—1996 рр.*, с. 116-118.

Нераденко, Т. 2017. *Мольхів Бугор*. Черкаси: Чабаненко Ю. А.

Нераденко, Т. М., Журавльов, О. П. 2015. Археологічні та археозоологічні дослідження Мольхова Бугра у 2013—2014 роках. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 255-257.

Пашкевич, Г. О. 1992. До реконструкції асортименту культурних рослин епохи неоліту—бронзи на території України. В: Паньков, С. В., Вознесенська, Г. О. (ред.). *Стародавнє виробництво на території України*. Київ: Наукова думка, с. 179-194.

Рындина, Н. В., 1971. *Древнейшее металлообработкающее производство Восточной Европы*. Москва: МГУ.

Телегін, Д. Я. 1968. *Дніпро-донецька культура*. Київ: Наукова думка.

Телегін, Д. Я. 1973. *Середньостогівська культура епохи міді*. Київ: Наукова думка.

Телегін, Д. Я. 1987. Культурна приналежність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я. *Археологія*, 60, с. 17-30.

Телегін, Д. Я. 1991. *Неолітичні могильники мариупольського типу*. Київ: Наукова думка.

Телегін, Д. Я., Титова, Е. Н. 1998. *Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита*. Киев: Наукова думка.

Телегін, Д. Я., Нечитайло, А. Л., Потехина, И. Д., Панченко, Ю. В. 2001. *Среднеостоговская и новоданиловская культуры энеолита азово-черноморского региона: археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников*. Луганск: Шлях.

Титова, Е. Н. 1990. О контактах населения киево-черкасской и буго-днепровской культур. В: Неприна, В. И. (ред.). *Каменный век на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 28-39.

Товкайло, М. 2005. *Неоліт Степового Побужжя*. Кам'яна доба України, 6. Київ; Луганськ: Шлях.

Цевк, Е. В. 1989. Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры. В: *Первобытная археология. Материалы и исследования*. Киев: Наукова думка, с. 106-117.

REFERENCES

- Videiko, M. Iu. 2004. Absolutnie datuvannia trypilskoj kultury. In: Videiko, M. Iu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoj tsyvilizatsii*. 1. Kyiv, s. 85-96.
- Danilenko, V. N. 1959. Arkheologicheskie issledovaniia 1956 g. v Chigirinskom raione. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 8, s. 13-21.
- Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy. Glavy drevnei istorii iugo-vostochnoi Evropy*. Kiev: Naukova dumka.
- Zhuravlov, O. P., Markova, E. V. 2000. Osteologicheskie materialy iz poseleniia Moliukhov Bugar. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 1994—1996 rr.*, s. 40-43.
- Zhuravlov, O. P. 2008. *Tvarynystvo ta myslivstvo u trypils'kykh plemen na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Shliakh.
- Zbenovich, V. G. 1989. *Rannii etap tripolskoj kultury na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.
- Kotova, N. S. 1996. Moliukhovobuhorska hrupa. In: Havryliuk, N. A. (ed.). *Slovyk-dovidnyk z arkheologii*. Kyiv: Naukova dumka s. 170-171.
- Kotova, N. S. 2002. *Neolitizatsiia Ukrainy*. Lugansk: Shliakh.
- Kotova, N. S. 2013. *Derevskaia kultura i pamiatniki nizhnemikhailovskogo tipa*. Kiev; Kharkov: Maidan.
- Kotova, N. S. 2015. *Drevneishaia keramika Ukrainy*. Kiev; Kharkov: Maidan.
- Movsha, T. H. 2003. Holovni tranzytni shliakhy vzaiemyn trypilsko-kukutenskykh obshchyn zi stepovymy kulturamy Dnipro-Buzkoho baseinu. In: *Trypilski poselennia-hihanty. Materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv: Korvyn-press, s. 85-88.

Neradenko, T. M. 2000. Rozkopky na Moliukhovomu Buhri v 1994 r. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini 1994—1996 rr.*, s. 116-118.

Neradenko, T. 2017. *Moliukhiv Buhor*. Cherkasy: Chabalenko Iu. A.

Neradenko, T. M., Zhuravlov, O. P. 2015. Arkheolohichni ta arkeozoologichni doslidzhennia Moliukhova Buhra u 2013—2014 rokakh. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 255-257.

Pashkevych, H. O. 1992. Do rekonstruktsii asortymentu kulturnykh roslyn epokhy neolitu—bronzy na terytorii Ukrainy. In: Pankov, S. V., Voznesenska, G. O. (edi.). *Starodavnie vyrobnytstvo na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 179-194.

Ryndina, N. V., 1971. *Drevneishee metalloobrabatyvaiusheche proizvodstvo Vostochnoi Evropy*. Moskva: MGU.

Telehin, D. Ia. 1968. *Dnipro-donetska kultura*. Kyiv: Naukova dumka.

Telehin, D. Ia. 1973. *Serednostohivska kultura epokhy midi*. Kyiv: Naukova dumka.

Telehin, D. Ia. 1987. Kultura prynalezhnist i datuvannia vyprostanykh eneolitychnykh pokhovan Stepovoho Podniprovia. *Arkheolohiia*, 60, s. 17-30.

Telehin, D. Ia. 1991. *Neolitychni mohylnyky mariupolskoho typu*. Kyiv: Naukova dumka.

Telegin, D. Ia., Titova, E. N. 1998. *Poseleniia dnepro-donetskoj etnokulturnoi obshchnosti epokhy neolita*. Kiev: Naukova dumka.

Telegin, D. Ia., Nechitailo, A. L., Potekhina, I. D., Panchenko, Iu. V. 2001. *Srednestogovskaia i novodanilovskaia kultury eneolita azovo-chernomorskogo regiona: arkeologo-antropologicheskii analiz materialov i katalog pamiatnikov*. Lugansk: Shliakh.

Titova, E. N. 1990. O kontaktakh naseleniia kievo-cherkasskoi i bugo-dnestrovskoi kultur. In: Neprina, V. I. (ed.). *Kamennyi vek na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 28-39.

Tovkailo, M. 2005. *Neolit Stepovoho Pobuzhzhia*. Kamiana doba Ukrainy, 6. Kyiv; Luhansk: Shliakh.

Tsvek, E. V. 1989. Bugo-Dneprovskii variant vostochnotripolskoi kultury. In: *Perovybnaia arkeologiia. Materialy i issledovaniia*. Kiev: Naukova dumka, s. 106-117.

T. M. Neradenko

THE SETTLEMENT MOLYUKHIV BUHOR IN THE WORKS OF D. YA. TELEGIN AND ACCORDING TO MODERN DATA

The materials of Molyukhiv Buhor, obtained during excavations in 1955—1956 by V. M. Danylenko, were constantly used by D. Y. Telegin in his scientific works particularly in the monograph «Dnipro-Donetsk Culture. To the History of the Population of the Neolithic Epoch — Early Metal of the South of Eastern Europe» 1968; in the monograph «Seredni Stoh Culture of the Copper Age» in 1973; in the article «Cultural identity and dating of supine Eneolithic burials of the Steppe

Dnieper» 1987; in the book «Neolithic Burial Grounds of the Mariupol Type» 1991; in the publication «Settlements of the Dnieper-Donetsk Ethnocultural Community of the Neolithic Era» 1998 (co-authored by O. M. Titova); in the book «Seredni Stoh and Novodanilivka cultures of the Eneolithic of the Azov-Pontic region: an archaeological-anthropological analysis of materials and catalog of sites» 2001 (co-authors A. L. Nechitaylo, I. D. Potekhina, Y. V. Panchenko). The conclusions of the scholar according to the first two monographs became the basis for the recognition of Molyukhiv Buhor as one of the outstanding sites of Ukraine in the Neo-Eneolithic Age.

Since 1992 the archeological study of Molyukhiv Buhor has been carried out by the author who has discovered on the settlement the system of «moats» and «pillars», the remains of Neolithic dwellings, residential-economic complex of the late Neolithic age, the ancient burial ground with 6 different graveyards, 44 economic pits of different historical periods, etc.

A diverse collection of archaeological materials, the total number of which is more than 103700 finds, is the ceramic complex, flint tools, stone tools, horn and bone products, copper products, and allows to describe fully and comprehensively the material culture of the inhabitants in the Neolithic and Eneolithic periods.

Thus, new research allows us to clarify, supplement and expand our understanding of the material culture of the tribes of Dnieper-Donetsk and Seredni Stoh cultures, compare them with the research of D. Ya. Telegin 1960—1970 and note that many conclusions of the scholar of 50 years ago find their confirmation in new studies of Molyukhiv Buhor.

Archaeological studies of the settlement are being continued. In recent years, they have focused on the excavation of a large residential and commercial complex in the north of the settlement.

Keywords: Molyukhiv Buhor, Neolithic, Dnieper-Donetsk culture, Seredni Stoh culture, Dereivka culture, Molyukhibuhorska group of sites.

Одержано 14.04.2020

НЕРАДЕНКО Тетяна Миколаївна, кандидат історичних наук, методист, Комунальний заклад «Черкаський обласний центр роботи з обдарованими дітьми Черкаської обласної ради», вул. Смілянська, 132, Черкаси, 18000, Україна.

NERADENKO Tatiana M., candidate of historical sciences, methodist, municipal institution «Cherkasy regional center for gifted children of Cherkasy regional council», str. Smilyanska, 132, Cherkasy, 18000, Ukraine.

E-mail: neradenko@ukr.net.